

ЛИНГВИСТИКА

УДК 811.161.3

«КУЛЬТУРНЫЕ» ЗАПАЗЫЧАННІ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

канд. філал. навук, дац. С.М. СТРУКАВА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)

З улікам комплексных даных помнікаў пісьменнасці (старажытнарускіх і старабеларускіх), этымалагічных і дыялектных звестак прааналізаваны некаторыя назвы тэкстыльнай наменклатуры, узнікненне якіх абумоўлена развіццём гандлёва-эканамічных адносін у Вялікім княстве Літоўскім. Кампаненты тэматычнай групы маюць розныя генетычныя вытокі, узыходзячы да кітайскай («камка»), тамільскай («кіндзяк»), цюркскай («адамашка»), нямецкай («едваб») крыніц. Фанетычная адаптацыя запазычанняў магла адбывацца ў рускай мове, з якой яны ў асіміляванай форме засвойваліся старабеларускай мовай («кітайка»). Назвы некаторых каштоўных тканін звязваліся з уяўленнем пра багацце і прыгажосць, што прыводзіла да пераходу іх у разрад агеаграфічных назваў («камочка»). Заканамернай з'яўляецца семантычная эвалюцыя назваў тканін, якая прыводзіла да набывання імі новага пераноснага значэння і ўжывання іх як абазначэнняў адзення («кітайка»). Канкурыванне сінанімічных назваў «кітайка – сарафан» мела сваім вынікам распад сінанімічнай пары і замацавання ў якасці нарматыўнай адной назвы («сарафан»).

Уступ. Назвы тканін як неад'емная частка старабеларускай тэкстыльнай наменклатуры утвараюць значную ў колькасных адносінах тэматычную групу, багацце і разнастайнасць якой абумоўлена развіццём гандлёва-эканамічных сувязей. З'яўленне новага асартыменту тканін на рынках краіны выклікала неабходнасць у намінацыі гэтага тавару, што дасягалася за кошт унутраных рэсурсаў мовы, а найчасцей – шляхам запазычвання лексічных сродкаў разам з запазычваннем абазначаемых імі рэалій. У гандлёвых запазычаннях адлюстраваліся гандлёвыя сувязі Вялікага княства Літоўскага з суседнімі і тэрытарыяльна аддаленымі дзяржавамі, напрыклад, з Англіяй і Нідэрландамі, пра што могуць сведчыць лексемы: *лундыш* (лонданскае сукно), *еренга* (ірландскае сукно; *Erin* – Ірландыя), *колтырь* (від англійскага сукна; *Colchester* – горад у графстве Эсекс), *каразея* (від сукна, які першапачаткова вырабляўся ў Англіі ў графстве Кент-Керсей; галанд. *karsaai*) і інш. Праўда, англіцызмы траплялі ў беларускую мову хутчэй за ўсё праз польскае пасрэдняцтва. У лексікаграфічнай працы «Даўнія запазычанні беларускай мовы» А. Булькі ілюструецца менавіта такі шлях пранікнення экзатызмаў у беларускую мову: ст.-бел. *каразея* (*каразыя*) < польск. *karazja* < ням. *karsaj* < с.-анг. *kersey* [1, с. 139].

Па сваіх семантычных і дэнаматыўных асаблівасцях кампаненты лексічнага аб'яднання 'назвы тканін' умоўна могуць быць падзелены на некалькі тэматычных падгруп, якія ўключаюць у сябе адпаведна назвы лянных (канапляных), баваўняных, шаўковых і шарсцяных тканін.

Падгрупу назваў баваўняных тканін прадстаўляюць: *бакгазья* (*бакгазья*, *бакгазья*, *бакгоза*) 'паркаль', *бархань* 'мультак', *картынь* 'паркаль', *кіндык* 'гатунак баваўнянай тканіны', *кітай* 'гатунак глянцаванай баваўнянай тканіны', *муселбесь* 'гатунак баваўнянай падкладачнай тканіны'.

Асабліва багата ў помніках старабеларускай пісьменнасці прадстаўлены відавочныя назвы шаўковых тканін, якія задавальнялі патрэбы вышэйшых слаёў грамадства: *адамашка*, *аксаміць*, *кгамайн* 'гатунак аксаміту', *реферцат* 'тс', *атлась*, *бархат*, *бловат* (*блават*) 'каштоўная шаўковая тканіна, звычайна блакітная', *бомзынь* 'шаўковая або ваўняная тканіна', *букотерля*, *дуля*, *злотоглавъ*, *камка*, *канаваць*, *кгерубринь*, *кітайка*, *куфтер* 'шаўковая ўсходняя тканіна', *наволока*, *табін*, *талет*, *тафта*, *фалпа* 'плюш', *цындордот*, *чентакорь*.

Вялікай разнастайнасцю ў плане моўнага выражэння вызначаліся і іншамоўныя назвы шарсцянога матэрыялу: *бая* 'гатунак грубай варсістай шарсцяной тканіны', *гарусь* 'гатунак лёгкай шарсцяной тканіны', *камлет* 'гатунак тонкай шарсцяной тканіны', *каразея* (*каразый*), *кгерынок* 'гатунак сукна', *кгермица*, *колтрыш*, *крумлісь* 'гатунак лёгкай шарсцяной тканіны', *лундыш*, *мухьярь* (*мухьярь*) 'гатунак усходняй шарсцяной тканіны з казінай шэрці', *покляк* 'гатунак грубога таннага сукна', *пурпурынь*, *тузинок*, *утерфинь* (*уторфинь*) 'гатунак тонкага сукна', *фалюндыш*, *чамлет* (*чемлет*, *чомлат*) 'гатунак сукна з вярблюджай або казінай шэрці', *шифтух* 'гатунак сукна', *штамет*, *шыдзь* 'гатунак сукна'.

Асноўная частка. Прадметам нашага аналізу сталі толькі асобныя з вышэйпералічаных намінацыяў, вывучэнне якіх мае ўласна лінгвістычную і кагнітыўную значнасць: *камка*, *адамашка*, *ядваб*, *кітайка*, *табін*.

Камка. У даўніну *камкай* называлі шаўковую тканіну, якая адрознівалася ад іншых разнавіднасцей шоўку сваёй шчыльнасцю і таўшчынёй, пры гэтым чым больш была яе таўшчыня, тым большую каштоўнасць яна мела. Каштоўнасць матэрыялу вызначалася і колькасцю візэрункаў: чым болей візэрункаў, тым каштоўней быў матэрыял; хаця амаль заўсёды *камка* была ўзорыстай, візэрунчатай. Узоры мелі выяву лісця, дрэў, травы, рэк, гор і г. д. У сярэднім разліку *камка* была ў 1,5 разы даражэй за сукно, але танней за аксаміт амаль у два разы. Гэты матэрыял у асноўным ішоў на выраб адзення (кафтаны, шубы, шапкі), а таксама падшэўку да яе і коўдру.

Як абазначэнне каштоўнай шаўковай тканіны лексічная адзінка *камка* фіксуецца ў старабеларускіх помніках пісьменнасці: *намь маюць дати чоломъбитъе на годъ по пяти ку F терей короткихъ а по пяти коней, а по камъце, што бы стояла за двадцать копъ грошей; оучти кнз «великаго Витовта многими дарми чепми. златыми. и по «сы золотыми соболми. камьками. сосуды золотыми и бахматами; въ городе взяли пан Юрьи къ свое s p U ц h, шубу кунью, камькою крыта, на золоте съ пуговицами серебряными позолочиваными* [3, XIV, с. 253 – 254]. Функцыю адносных прыметнікаў выконвалі дэрываты **камчатый** (ризы двои, одны камчатый, а другіи тафтяныи, стихарь тафтяный; ризы сукняныи, и другіи полотняныи; летникъ, камки, бурки, заставки камчатые на золоте. Запона, камки бурки, плащъ бурнатны s) і **камчатный** (ризы гарусови бурнатныи, трои; стихари дьяконскій да подьячкій, два стихари полотняныхъ поповскихъ, а три подьячихъ, потрафили два камчатныхъ да поручи) [3, XIV, с. 253].

Паходжанне слова ў славянскіх мовах звязваюць з рознымі крыніцамі. Так, А.М. Булыка разглядае яго як запазычанне татарскага *камка* (тат. *камка* < перс. *камча*) [2, с. 136]. Дабрадомаў І.Г. лічыць, што крыніцай рускага слова *камка* паслужыла кітайская мова [10]. Апошнюю версію пацвярджаюць даныя рускіх этнографіаў: найбольш старажытныя віды камкі, якія дайшлі да нас па розных помніках, належаць Кітаю [6]. Кітайскае па паходжанні слова, сапраўды, магло перайсці ва ўсходнеславянскія мовы праз персідскае або цюркскае пасрэдніцтва. Ускосным сведчаннем таму – факт існавання ў рускіх гаворках Прыазоўя ў раёне горада Мілітопаля слова *камка* ‘шаўкавістая марская трава’, а таксама слова *камка* ‘род імха’, характэрнага для прычарнаморскіх раёнаў [4].

У памяці рускага народа *камка* захавалася і як багатая прыгожая шаўковая тканіна, напр.: «...потому его камкатным и звали, что он с ног до головы в шелка одевался», « камкатному шёлк, а бедному рогожа» [13, с. 148], «кто в камке, кто в парче, а кто в холсту, по тому же мосту» [Даль]. Аднясенне слова *камочка* да «добра апанутай сялянскай дзяўчынкі» гаворыць і пра другі бок паняцця «камка», звязаны з уяўленнем пра багацце, прыгажосць [8, с. 115].

Кіндзяк. *Киндякомъ* у старажытнасці называлі від прывазнай баваўнянай тканіны, якая адрознівалася ад іншых тканін характэрным спляценнем нітак і каляровымі танальнасцямі. У адрозненне ад камкі, кіндзякі былі без візэрункаў, толькі аднакаляровымі, блакітнага і тавусінавага (ад перс. *tausi* – паўлінавы, г. зн. цёмна-сіні з вішнёвым адлівам) колераў: блакітна-зялёнымі, блакітна-ліловымі, светла-зялёнымі, цёмна-зялёнымі, асінавымі [10]. Кіндзяк, афарбаваны ў чырвоны колер, нярэдка называлі *кумачом*. Існуе меркаванне, што кіндзяк як разнавіднасць баваўнянай набіванай тканіны выкарыстоўваўся на падкладку адзення.

Лексічная адзінка *кіндзяк* ‘від баваўнянай тканіны’ адлюстравана ў старабеларускіх помніках пісьменнасці: *полоценцо позычаное и киндяк в h теръ порвавъ; Кухмистру Его мл. пана Брестовъского штучку киндяку* [3, XVI, с. 86].

Як назва аднаго з відаў баваўнянай тканіны слова *кіндзяк* (*кондикъ*) фіксуецца з 1472 года ў старарускіх тэкстах: *Камбят же пристанище Индийскому морю всему, а товаръ в нем все д h лают алачи, пестреды, да киндяки да чинят краску* [9, VII, с. 125]. Дэмінутыўная форма ад гэтага слова *кіндзячышко* ўжывалася з адценнем зневажальнасці: *А с ним то [вару]... 30 дорогов гиянских плохих, 20 киндячишков плохих, цена 110 руб.* [9, VII, с. 125]. Прыметнікавыя ўтварэнні ад *кіндзяк* мелі разнастайнае фанетыка-словаўтваральнае аблічча, што было абумоўлена, відавочна, адаптацыяй іншамоўнага словада рускай фанетыкі: **кіндяковий** (*жители тие* [вострава Кубы] *исперва особно грошей не держали, все било обще, а в h ри н h якои не знали, хожували в кожахъ а инии в киндяковомъ кажан h*); **кіндячний** (*проданы фезези зелены киндячные Вешнековские*); **кіндяжний** (*шапка киндяжная пухъ козлячей*), **кимзячний** (*две телогреи – одну кумачную, другую кимзячную*), **кіндюшний** (*спорокъ киндюшной лазоревой женской*) [9, VII, с. 125].

Варыянт *кіндзяк* у параўнанні з сустрэкаемай у летапісах формай *каньдак* лічыцца больш познім этапам у развіцці фанетыкі і арфаграфіі разглядаемага слова. Паходжанне яго звязваюць з тамільскім *кандакча* (*кіндзяк*) ‘род папяровай тканіны’. Збліжаюць яго таксама з персідскім *гундакі* ‘грубая шарсцяная тканіна’ [10].

Адамашка. Назва шаўковай тканіны з Дамаска ў помніках старабеларускай пісьменнасці фіксуецца з 1486 года ў некалькіх фанетычных разнавіднасцях: **адамашка** (*шуба соболья, волочная аксамитомъ або адамашкою*), **адамашокъ** (*въ скрыню адамашокъ мой вложила*), **одамашка** (*летникъ одамашки чорной*), **одамашка** (*шубка одамашки шарое*), **адамасокъ** (*орнатъ адамаску зеленого*) [2, с. 18 – 19].

З гэтым жа значэннем лексему *адамашка* адлюстроўваюць старарускія тэксты: *къ государю въ хоромы... камки адамашки мелкотравной лазоревой взяли крестовой дьякъ Яковъ Дмитреевичъ* [9, с. 22].

Адамашка ‘шаўковы матэрыял з узорам’ зарэгістравана І.І. Насовічам у «Словаре белорусского наречия» (1870): *кабатъ зъ адамашки* [7, с. 3]. Тут жа прыведзены прыметнік *адамашковы* ‘зроблены з адамашкі’: *адамашковы* *кабатъ* [7, с. 3].

Лексічная адзінка *адамашка* і яе дэрыват *адамашкавы* функцыянавалі ў беларускай мове і на пачатку XX стагоддзя, аб чым сведчыць факт іх уключэння ў «Беларуска-расійскі слоўнік» (Мінск, 1926) М. Байкова і С. Некрашэвіча: «адамашка ж. камка, шёлк узорчатый», «адамашкавы – камчатый» [1, с. 19]. З гэтага слоўнікавага артыкула вынікае, што *адамашка* і *камка* ідэнтычныя паняцці, пры гэтым першае суадносіцца з беларускай мовай, другое – з рускай.

У беларускую мову лексічная адзінка *адамашка* пранікла са старажытна-польскай мовы (польскае *adamaszek* у сваю чаргу паходзіць з сярэдняляцінскага *adamascus*) [14, I, с. 77]. Я. Карскі слова *адамашка* разглядае ў сувязі з цюркскім *deme ş ke* [5, с. 147].

Ядваб. У помніках старабеларускай пісьменнасці лексічная адзінка ‘шоўк’ засведчана з 1544 года: *стесниши ризу белымъ едвабомъ* [Бул., с. 105]; *взяла тая девка... кошулекъ флямскихъ, белью и едвабомъ робеныхъ десять* [ГС, I, с. 275].

Гэта лексічная адзінка і яе дэрыват *едвабный* адзначаны былі І.І. Насовічам у паўночна-ўсходніх беларускіх гаворках XIX стагоддзя: *едвабъ* ‘шоўк, шаўковы матэрыял’; *едвабный* ‘шаўковы’ (*едвабный поясокъ, едвабная хустка*) [7, с. 150].

У перакладным слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча *ядваб* прыводзіцца як эквівалент рускаму *шёлк* [1, с. 355].

Слова *едвабъ* узыходзіць да нямецкай крыніцы (ням. *godowebbi*), пранікненне яго ў старабеларускую мову абавязана ўплыву польскай мовы (польск. *jedwab* < чэш. *hedvabi*).

Кітайка. Словам *кітайка* ў помніках старабеларускай пісьменнасці называецца гатунак шаўковай або баваўнянай тканіны: *мають продавати сукна поставомъ, китайки тафты кускомъ; жупанъ китайки блакитное... коштоваль копъ осмъ* [3, XV, с. 93]. Нельга поўнасьцю пагадзіцца з Л. Таропчынай, якая характарызуе *кітайку* як танную шаўковую тканіну, асаблівага роду тафту [11, с. 146], паколькі гэты гатунак шоўку мог выкарыстоўвацца значна, духавенствам і аздабляўся залатым шыццём: *прапорецъ, кита s ки черчатое, весь золотомъ выбиванъ; при орнаме в плебана на голове бываетъ з серебромъ на золотой китайце с чирвонымъ едвабомъ, шата... немецкая оксамиту бурнатного* [3, XV, с. 94 – 95].

Семантычныя мадэлі слоў *кітайка* і *едвабъ* нятоесныя, што пацвярджаецца магчымай злучнікавай сувяззю гэтых слоў: *александер цесар грецки s... образом або болваном вах U са ѿф h ри чинит казал... и казал их кита s камы и едвабом прикриват* [3, XV, с. 94 – 95].

Як варыянтнае найменне *кітайкі* ў старабеларускі перыяд выкарыстоўвалася назва *кітай* – тапонім па паходжанні, які перайшоў у разрад агульных назоваў: *купили... Китаю на кар в ашы и колнеръ поллоктя; Па н у Яну Хомичу, за дыктоване тыхъ спр а въ презъ килка дней дали к итаю на жупанъ* [3, XV, с. 93].

Прыметнікавыя ўтварэнні ад *кітайка* характарызуюцца разнастайнасцю суфіксальных марфем: *кітайчаный* (*жона его Брениа заставила ми шубьку китайчаную зеленую, брюшками лисьими подбитую*); *кітайченый* (*при дворъ h томъ церковь Божая.. двери царские китайченые*); *кітайчиный* (*другая дей шапъка китайчинная кунами подбитая*); *кітайчатый* (*хустокъ китайчатыхъ до посоховъ чотыри*) [3, XV, 94 – 95].

Семантычная эвалюцыя слова *кітайка* звязана з набыццём ім новага пераноснага значэння: яно паступова набыло народны характар і так сталі называць не толькі тканіну, але і выраб з яе – сарафан, што характэрна, напрыклад, для паўднёвабеларускіх і сярэднябеларускіх гаворак. *Кітайка* як адзенне сарафаннага тыпу была традыцыйным жаночым адзеннем будакоў. Як адзначае Ухмыліна, ніжагародскія будакі, усе жыхары Лукаянаўскага і Пачынкаўскага раёнаў (называемыя таксама *паны*) і некаторая частка жыхароў Вялікабодзінскага раёна насілі старадаўнія віды сарафанаў з даматканага матэрыялу – *кітайкі*, а таксама *кумашнікі* [12, с. 77].

Кітайка і *кумашнік* адрозніваліся колерам: першыя мелі нябесны, сіневаты колер, а другія – чырвоны; блакітныя і ружовыя адценні былі дамінуючымі для мясцовага адзення сарафаннага тыпу, якое, на думку Ухмылінай, «можа быць суаднесена толькі з аналагічным адзеннем на беларускай або паўднёва-заходняй рускай тэрыторыі: асабліва сці гаворкі будакоў выключаюць паўночнарусскія або сярэднярусскія сувязі» [12, с. 77].

З пачатку XX стагоддзя пачалі шыць сарафаны з фабрычных тканін, гэта прывяло да выпяцнення з ужытку назвы *кітайка* назвай *сарафан* пры захаванні спецыфічнай каляровай асаблівасці гэтага віды адзення. Слова *кітайка* лічыцца запазычаннем з рускай мовы: руск. *китайка* < тат. *Kytai* [2, с. 155].

Заклучэнне. Прааналізаваныя назвы тканін адносяцца да так званых «культурных» запазычанняў і з'яўляюцца вынікам гандлёвых кантактаў беларускага народа з замежнымі краінамі. Пранікненне іншамовных лексічных адзінак мела часта апасродкаваны характар, пры гэтым ролю пасрэдніка пры запазычанні выконвала руская мова (*кітайка*) або польская (*адамашка*). Не выключаемца магчымасць непасрэднага запазычання старабеларускай мовай тых ці іншых лексічных адзінак, напрыклад цюркізмаў (*камка*). Разгледжаныя бытавыя назвы па інтра- або эстралінгвістычных прычынах не замацаваліся ў беларускай мове і сталі фактам яе гісторыі без уліку іх стылістычнай функцыі ў творах мастацкай літаратуры.

ЛІТАРАТУРА

1. Байкоў, М.Л. Беларуска-расійскі слоўнік / М.Л. Байкоў, С.М. Некрашэвіч. – Менск: Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926. – 360 с.
2. Булыка, А.М. Даўнія запазычанні беларускай мовы / А.М. Булыка; рэд. А.І. Жураўскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 382 с.
3. Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А.М. Булыка [і інш.]; рэд. А.М. Булыка. – Мінск: Беларус. навука, 1996. – Т. XV. – 311 с.; 1997. – Т. XVI. – 320 с.
4. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х т. / В.И. Даль. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1981. – Т. II. – 779 с.
5. Карский, Е.Ф. Белорусы: в 3-х т. / Е.Ф. Карский; рэд. савет Г.П. Пашкоў (гал. рэд.), Л.В. Календа [і інш.]. – Мінск: Бел. Энц., 2006. – Т. 1: Введение в изучение языка и народной словесности. – 656 с.
6. Клейн, В. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII в., и их терминология / В. Клейн. – М.: Изд. Оружейной палаты, 1925. – 67 с.
7. Насовіч, І. Слоўнік беларускай мовы / І. Насовіч. – факсімільнае выд. – Мінск: Бел. Сав. Энцыкл., 1983. – 792 с.
8. Опыт областного великорусского словаря, изданного Вторым отделением имп. Академии наук. СПб., 1852; цыт. з арт.: Березкина, С.В. Камка хрущатая и камча новгородская в стихах Пушкина / С.В. Березкина // Русская речь. – 2005. – № 5. – С. 115.
9. Словарь русского языка XI – XVII вв. / Рос. АН, Ин-т яз. – М.: Наука, 1975. – Вып. I. – 371 с.; 1980. – Вып. VII. – 403 с.
10. Титаренко, Н.А. «Камки и аксамиты с золотом» / Н.А. Титаренко // Русская речь. – 1991. – № 6. – С. 108 – 112.
11. Тороина, Л.В. Сарафан / Л.В. Тороина // Русская речь. – 1983. – № 1. – С. 146 – 147.
12. Ухмылина, Е.В. Названия старинной женской одежды нижегородских будаков / Е.В. Ухмылина // Исследования и материалы по русской и древнеславянской истории: межвуз. сб.; ред. кол. Б.Н. Головин, Б.Ф. Захаров [и др.]; отв. ред. Н.Д. Русинов. – Горький: Горьк. гор. тип., 1975. – Вып. 1. – С. 76 – 77.
13. Элиасов, Л.Е. Словарь русских говоров Забайкалья / Л.Е. Элиасов. – М.: Наука, 1980. – 472 с.
14. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы; НАН Беларусі; Инт-т мовазнаўства. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 440 с.

Паступіў 15.09.2009

«CULTURAL» BORROWINGS OF OLD BYELORUSSIAN LANGUAGE

The author of the article, taking into account the complex of given written records (Old Russian and Old Byelorussian), etymological and dialect data, has analyzed some names of the textile nomenclature, occurrence of which is caused by the development of commodity-economic relations in the Great Duchy of Lithuania. Components of the thematic group have various genetic origins. Phonetic adaptation of borrowings could take place in Russian language, from which they in assimilated forms were adopted by Belarusian language. Names of several precious cloths were attributed to the idea of beauty and wealth. They also obtained new figurative meanings and were used as notations of garments. Competition of synonymous names led to the breakdown of synonymous pares and to the usage of the only name.